

Значна частина поховань без інвентаря. Поховальний обряд — тілопокладення на спині. Орієнтація кістяків здебільшого північна (з відхиленням на схід і захід). У складі інвентаря значне місце належить кераміці як ліпній, так і гончарній. Крім посудин є також залізні кинджали, скляний бальзамарій, бронзовий перстень, намисто. Всі речі характерні для комплексів пізньосарматських поховань і знаходять численні аналогії серед матеріалів цих пам'яток Дністровсько-Прутського межиріччя³. Заслужує на увагу той факт, що весь гончарний посуд покладено в головах похованих, а ліпний — в ногах. Подібне явище відоме у пізньосарматських похованнях Боканського могильника, датованого II—III ст. н. е., який пов'язують з розташованим тут селищем⁴.

Дещо відрізняються від них поховання № 2 (кургани № 1 і № 2 поблизу с. Кислиця), № 29 та № 59 (курган № 1, с. Приморське), де кістяки мають західну і південну орієнтацію. Однак невизначеність форми поховальних ям та відсутність інвентаря не дають змоги уточнити датування цих поховань.

Необхідно підкреслити також порівняно великий процент зброї (три кинджали і один меч) у восьми інвентарних похованнях в той час, як з 23 раніше розкопаних сарматських пам'яток, відомих у межиріччі Дунаю і Дністра, зброя зафіксована тільки в семи⁵.

На підставі розглянутого матеріалу сарматські поховання, досліджені поблизу с. Кислиця і с. Приморське, датуються пізньосарматським часом — II—III ст. н. е.

А. В. ДЗИГОВСКИЙ

Сарматские погребения вблизи устья Дуная

Резюме

В результате работ Измаильской экспедиции Института археологии АН УССР впервые были обнаружены сарматские погребения на Нижнем Дунае. Здесь в курганах эпохи энеолита — бронзы у с. Кислица Измаильского р-на и с. Приморское Килийского р-на Одесской обл. изучено 20 сарматских погребений. Среди инвентаря — лепная и гончарная керамика, железные кинжалы, стеклянный бальзамарий, бронзовый перстень, бусы.

Археологический комплекс изученных погребений позволяет отнести их к позднесарматскому времени — II—III вв. н. э.

О. П. ЖУРАВЛЬОВ

Дрібна рогата худоба елліністичного періоду Ольвії

Мета цієї статті на основі досліджень остеологічного матеріалу з античного міста Ольвії (околиці сучасного с. Парутине Миколаївської обл.) дати попередню характеристику дрібної рогатої худоби, однієї з найбільш поширених, але найменш вивчених груп свійських тварин. Дрібна рогата худоба займала одне з провідних місць у тваринництві стародавніх греків, але у зв'язку з великими труднощами у визначенні

³ Рикман Э. А. Поздние сарматы Днестровско-Дунайского междуречья. — СЭ, 1966, № 1, с. 73; Рикман Э. А. Население Днестровско-Прутского междуречья в первых столетиях нашей эры. — КСИА АН СССР, 1969, № 119, с. 24; Рикман Э. А. Сарматы и племена черняховской культуры. — Очерки истории культуры Молдавии. Кишинев, 1971, с. 8; Рикман Э. А. Этническая история населения..., с. 32, 56—59.

⁴ Федоров Г. Б. К вопросу о сарматской культуре в Молдавии. — Известия Молдавского филиала АН СССР, 1956, № 4/31, с. 58; Рикман Э. А. Сарматы и племена черняховской культуры, с. 10.

⁵ Рикман Э. А. Этническая история населения..., с. 43—47.

кісток свійських овець і кіз щодо виду, зазначена галузь скотарства майже не висвітлювалась у літературі. Тим часом, з цією групою тварин були пов'язані такі важливі галузі економіки, як виробництво вовни, молока, м'яса. Тому розробка цієї проблеми дасть змогу повніше розкрити ряд питань історії самої Ольвії та навколишніх племен, а також вивчити особливості, темпи і напрямок мінливості свійських тварин та, можливо, докладніше відтворити природну обстановку цього району в ті часи.

Кісткові залишки тварин з Ольвії вивчалися вже давно¹. В усіх цих роботах відзначалася перевага свійських кіз над вівцями, яка була зафіксована при підрахунку за роговими стрижнями. Проте не враховувалося, що, по-перше, рогові стрижні овець зберігаються значно гірше, ніж кіз, а, по-друге, самки овець часто комолі, рогаті лише самці². В результаті виникла не зовсім вірна картина співвідношення між видами дрібної рогатої худоби. На підставі літературних даних³ та сучасних порівняльних колекцій Відділу палеозоології Інституту зоології АН УРСР і Української сільськогосподарської академії (разом близько 20 скелетів) ми провели визначення по видах більшості кісток посткраниального скелета дрібної рогатої худоби. Висновки виявилися діагностичними. Питання методики визначення тут не розглядаються, цьому буде присвячена спеціальна стаття.

За два роки роботи Ольвійської археологічної експедиції (1972—1973 рр.) при дослідженні остеологічного матеріалу з шарів еллістичного періоду, датованих IV—II ст. до н. е., було визначено 2056 кісток свійських овець і кіз, з них по видах — 589. Попередньо ця робота провадилася на місці розкопок. Цілі кістки та фрагменти доставлялися до Інституту зоології АН УРСР, де й виконувалася їх дальша обробка. З 589 кісток, визначених по видах, до вівці свійської належали 425 (72,2%), мінімально від 36 особин; до кози свійської — 164 (27,8%) мінімально від 16 особин. В основному це уламки трубчастих кісток. Нефрагментованих знахідок дуже мало: лише 36 належало вівці і 24 — козі.

Щодо співвідношення між видами та за різними кістками було одержано різні показники. Так, якщо за роговими стрижнями кількість овець становила 26,1%, то за кістками кінцівок цей показник значно вищий. Для хребців (атлантів і епістрофів), лопаток, плечових, п'ясткових, тазових кісток він коливається від 76,1% до 76,9%; для

¹ Бібікова В. І. Фауна Ольвії та її периферії за матеріалами розкопок 1935—1948 рр.— АП, 1958, т. VII, с. 143—155; Підопличко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, вип. 1. К., 1938, с. 126; Підопличко І. Г. Фауна Ольвії по раскопкам 1935—1937 гг.— Природа, 1938, № 11—12; Підопличко І. Г. Домашние и дикие животные Ольвии по находкам костей из раскопок 1935 и 1936 гг. (Предварительное сообщение).— Ольвия, т. 1. К., 1940, с. 203—210; Підопличко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, 1956, вип. 2, с. 90—94; Топачевський В. А. Фауна Ольвії.— Збірник праць Зоологічного музею, 1956, № 27, с. 61—129.

² Цалкин В. И. Фауна из раскопок археологических памятников Среднего Поволжья (Материалы для истории скотоводства и охоты в СССР). Труды Куйбышевской археологической экспедиции, т. 2.— МИА, 1958, № 61, с. 221—281; Цалкин В. И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа. История скотоводства в Северном Причерноморье.— МИА, 1960, № 53, с. 7—109; Цалкин В. И. Животноводство и охота племен восточноевропейской лесостепи в раннем железном веке.— Цалкин В. И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. (МИА, № 135, 1966, с. 3—157).

³ Громова В. Остеологические отличия родов *Sarcus* (козлы) и *Ovis* (бараны). Руководство для определения ископаемых остатков.— Труды комиссии по изучению четвертичного периода, т. 10, вып. 1. М., 1953, с. 7—96; Boessneck J., Müller H.-H., Teichert M. Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaf (*Ovis aries* Linne) und Zige (*Capra hircus* Linne).— Kuhn—Archiv, Bd. 78, H. 1—2, 1964, p. 130; Kratochvil Z. Species Criteria on the Tibia in *Ovis ammon* f. *aries* L. and *Capra aegagrus* f. *hircus* L.— Acta Veterinaria. Brno, 38, 1969, p. 483—490; Schramm Z. Różnice morfologiczne niektórych kości kozy i owcy. Z katedry Anatomii Zwierzat.— Roczniki Wyższej Szkoły w Poznaniu, 36, S. 107—133.

п'яткової він становить 73,1%, для плюсневої — 74,5%, променевої — 78,9% (табл. 1) Сталість показника для багатьох кісток кінцівок вказує на достатню близькість його до справжнього співвідношення цих двох видів, яке існувало в районі Ольвії в елліністичному періоді. Враховуючи дані по всіх кістках, можна зробити висновок, що в околицях Ольвії розводили переважно овець, які складали 72,2% від загальної кількості дрібної рогатої худоби. Дані таблиці цілком підтверджують висновки В. Й. Цалкіна⁴ про непридатність рогових стрижнів для встановлення кількісного співвідношення між вівцями та козами.

Таблиця 1

Співвідношення між вівцями і козами за частинами скелета

Назва кістки	Загальна кількість кісток дрібної рогатої худоби	Вівця		Коза	
		шт.	%	шт.	%
Рогові стрижні	46	12	26,1	34	73,9
Фрагменти черепа	11	10	90,9	1	9,1
Нижні щелепи	17	10	58,8	7	41,2
Хребці	21	16,2	76,2	5	23,8
Лопатки	42	32	76,2	10	23,8
Плечові	51	39	76,5	12	23,5
Променеві	76	60	78,9	16	21,1
Ліктьові	24	12	50,0	12	50,0
П'яткові	71	54	76,1	17	23,9
Тазові	26	20	76,9	6	23,1
Стегнові	12	8	66,7	4	33,3
Великогомілкові	99	81	81,8	18	18,2
Таранні	16	14	87,5	2	12,5
П'яткові	26	19	73,1	7	26,9
Плюснві	51	38	74,5	13	25,5
Разом	589	425	—	164	—
В середньому	—	—	72,2	—	27,8

Аналізуючі ці дані і результати, одержані В. Й. Цалкіним⁵ для інших пам'яток Північного Причорномор'я* (табл. 2), можна припустити, що в різних близьких за віком поселеннях на півдні України при розведенні дрібної рогатої худоби перевагу віддавали вівчарству.

Характеризуючи віковий склад овець і кіз в Ольвії за станом розвитку зубного ряду нижніх щелеп і враховуючи аналогічні результати В. Й. Цалкіна⁶ по європейській частині СРСР (табл. 3), приходимо до висновку, що в Ольвії молоді тварини віком до двох років складали близько 33% від загальної кількості тих, що йшли на споживання. Подібні результати маємо для поселень черняхівської культури. В інших пам'ятках процент молодих тварин значно вищий. Цікаво, що в хронологічно близьких поселеннях скіфського часу відносна кількість молодих особин значно вища (55% для лісостепової зони). Цей факт, на

⁴ Цалкин В. И. Фауна из раскопок археологических памятников Среднего Поволжья, с. 221—281; Цалкин В. И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья., с. 7—109; Цалкин В. И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии, с. 3—157.

⁵ Цалкин В. И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья., с. 7—109.

* Тут і далі маємо на увазі в основному античні поселення Північного Причорномор'я, крім, можливо, Кам'яньського городища.

⁶ Цалкин В. И. Животноводство и охота в лесной полосе Восточной Европы в раннем железном веке (по материалам раскопок дьяковских, верхнеокских и юхновских городищ). К истории животноводства и охоты в Восточной Европе.— МИА, 1962, № 107, с. 5—96; Цалкин В. И. Животноводство и охота племен восточноевропейской лесостепи в раннем железном веке, с. 3—157.

нашу думку, можна пояснити тим, що різні групи населення використовували однакові види тварин по-різному залежно від умов формування, способу життя, ступеня історичного процесу, на якому перебували ті чи інші племена.

Вівця свійська (*Ovis aries* L.). З 10 фрагментів мозкової частини черепа вівці свійської, які є в нашому розпорядженні, 5 належали рогатим самкам, 3 — комолим, один, можливо, самцю і ще один встановити не вдалося.

Таблиця 2

Співвідношення овець і кіз у пам'ятках Північного Причорномор'я

Місто, поселення	Вівці, %	Кози, %
Ольвія	72,2	27,8
Кам'янське городище	82,5	17,5
Пантікапей і Мірмекій	80	20,0
Танаїс	66	34,0
Неаполь Скіфський	59,7	40,3

Чотири рогових стрижні, що належали самцям, мають досить великі розміри (табл. 4). Щодо їх будови, то слід відзначити такі особливості. Зовнішнє ребро або майже відсутнє, і тоді передня та зовнішня поверхні зливаються, утворюючи загальну опуклість*, або слабо виявлене. В останньому випадку можна простежити як передню, так і зовнішню поверхню. Внутрішнє ребро у цих трьох екземплярів добре помітне і чітко відокремлює плоску внутрішню поверхню від передньої. Всі три рогових стрижні досить круто вигнуті назад. Один з них має невиразний позитивний вигін, на інших цього не спостерігається.

Таблиця 3

Віковий склад дрібної рогатої худоби за станом зубного ряду нижніх щелеп

Стан зубного ряду нижніх щелеп	Вік у місяцях	Пам'ятки				
		Ольвія		скіфський час, Лісо-степ	черняхівська культура	дяковська, верхньоокеська і юхнівська культура
		абс.	%			
M ₁ — відсутній	До 3	2	2,2	1,0	—	—
M ₁ — е, M ₂ — відсутній	3—12	15	15,3	34,0	12,3	25,0
M ₂ — е, M ₃ — відсутній	12—24	15	15,3	20,0	18,0	20,0
M ₃ — прорізується	близько 24	7	7,1	—	—	—
M ₃ — е	старше 24	33	33,7	45,0	60,7	55,0
Всі постійні	»	26	26,4	—	—	—
Кількість щелеп		98		135	122	80

Таблиця 4

Мінливість рогових стрижнів овець

Вимір, мм	Ольвія 1972—1973 рр.	Ольвія (Топачевський, 1956 р.)	Північне Причорномор'я	Д'яковські, верхньоокеські і юхнівські городища
Довжина по передньому ребру	240	210—233	215—240	145
Обхват біля основи	150—179	—	130—155	120—165
Малий діаметр »	40—47	38,2—49	35—49	33,5—49
Великий діаметр »	50—67,5	47,7—62	48—62	46—60

* Номери подаються за каталогом Відділу палеозоології Інституту зоології АН УРСР.

Мідливість розмірів кісток віці свійської з Ольвії та з інших місць

Вимір (мм) або індекс (%)	Ольвія			
	n	Lim	M	±m
Великий діаметр суглобової поверхні лопатки	15	25—30	27,07	0,47
Малий діаметр » » »	15	20—25	23,00	0,33
Ширина шийки лопатки	32	15—23	20,73	0,36
Довжина від початку гребеня до краю суглобової поверхні лопатки	31	19—26,5	22,50	0,13
Відношення малого діаметра суглобової поверхні до великого діаметра її лопатки	15	74—87,5	83,00	0,49
Відношення ширини шийки до довжини від початку гребеня до краю суглобової поверхні лопатки	31	80—105	88,50	0,53
Ширина нижнього кінця плечової кістки	36	29—40	34,50	0,21
Ширина блоку плечової кістки	39	26—38	30,96	0,21
Поперечник медіального відділу блоку плечової кістки	38	17,5—24,5	19,69	0,26
Поперечник сагітального жолоба блоку плечової кістки	39	15—20,5	17,54	0,22
Ширина верхнього кінця променевої кістки	48	25,5—40	33,80	0,24
Ширина верхньої суглобової поверхні променевої кістки	47	25,5—36	31,34	0,20
Відношення найбільшого поперечника медіального відділу верхньої суглобової поверхні до ширини всієї поверхні променевої кістки	43	50—60	56—75	0,26
Відношення найбільшого поперечника латерального відділу верхньої суглобової поверхні до такого ж поперечника медіального відділу променевої кістки	41	64—85	72,34	0,47
Ширина нижнього кінця променевої кістки	13	28,0—38,5	33,20	0,47
Відношення ширини переднього відділу скафоїдної фасетки до повної довжини (висоти) її на нижньому кінці променевої кістки	12	69,5—89,5	80,50	0,59
Ширина верхнього кінця п'ясткової кістки	36	21,5—30,5	26,50	0,32
Поперечник верхнього кінця п'ясткової кістки	36	15—21	17—80	0,28
Ширина нижнього кінця п'ясткової кістки	20	23—39	26,75	0,36
Поперечник нижнього кінця п'ясткової кістки	18	15—20,5	17,86	0,31
Індекс медіальних валиків нижнього кінця п'ясткової кістки	16	65—73	68—00	0,64
Індекс латеральних валиків нижнього кінця п'ясткової кістки	18	63,5—72	67,25	0,40
Ширина верхнього кінця великогомілкової кістки	14	41,5—48,5	43,70	0,58
Ширина нижнього кінця великогомілкової кістки	65	25,5—34,5	29,64	0,26
Поперечник нижнього кінця великогомілкової кістки	66	20—25	22—83	0,19
Відношення поперечника нижнього кінця до його ширини великогомілкової кістки	65	67,5—84	76,06	0,50
Зовнішня довжина таранної кістки	14	26—36	32,08	0,45
Ширина нижньої частини таранної кістки	14	18—23,5	19,50	0,45
Відношення ширини нижньої частини до зовнішньої довжини таранної кістки	14	63,5—69	65,30	0,47
Ширина на рівні processus coracoidens п'ясткової кістки	15	15,5—21	18,21	0,46
Поперечник на тому ж рівні п'ясткової кістки	18	18—23	21,00	0,35
Відношення найбільшої ширини фасетки для os malleolare до її довжини п'ясткової кістки	19	44—57,5	51,00	0,40
Ширина верхнього кінця плюснової кістки	18	20—25	20,71	0,56
Поперечник верхнього кінця плюснової кістки	18	20—25,5	20,19	0,38
Ширина нижнього кінця плюснової кістки	20	23—32	24,88	0,22
Поперечник нижнього кінця плюснової кістки	22	15,5—20	16,96	0,29
Індекс медіальних валиків нижнього кінця плюснової кістки *	21	62,5—70,5	68,10	0,55
Індекс латеральних валиків нижнього кінця плюснової кістки *	20	60,5—69,5	64,50	0,61

* Відношення діаметра нижнього суглобового валика, взятого поблизу гребеня з зовнішньої (щодо се

Таблиця 5

Північне Причорномор'я				Дяківські, верхньоокські та юхнівські городища			
n	Lim	M	$\pm m$	n	Lim	M	$\pm m$
				18	25,2—31,2	29,27	0,39
61	19,0—27,5	22,29	0,17	46	19,6—22,5	20,90	0,21
55	21,5—30	24,17	0,22	46	21,9—25,3	23,28	0,25
40	17—27	20,88	0,34	26	16,5—20,5	19,15	0,40
19	21—31	24,45	0,38	27	20—25	22,60	0,15

редвиної площини кістки) сторони, до такого ж діаметра на гребені.

Мінливість рогових стрижнів кіз

Вимір (мм) або індекс (%)	Ольвія (1972—1973 рр.)			
	Молоді		Дорослі	
	Lim	М	Lim	М
Довжина по передньому ребру	87—101	94,0	95—205	150,2
Обхват біля основи	63—81	72,3	70—105	87,0
Великий діаметр »	26—31,5	28,8	25—40	33,0
Малий діаметр »	16—26	19,7	18—31	22,6
Довжина хорди	71—97	84,0	79—175	125,3
Індекс сплосженості	58—82,5	67,5	57—81,5	68,1
Індекс масивності	72,5—80	76,3	44—73,5	56,1

Основні виміри та індекси кісток посткраніального скелета, які вдалося визначити по видах, подано у таблиці № 5. Тут же наведено дані В. Й. Цалкіна⁷ по Північному Причорномор'ю та середній частині Східної Європи. На підставі таблиці можна зробити висновок, що п'ясткові кістки овець з Ольвії мають більшу ширину верхнього і нижнього кінців, ніж вівці з інших поселень Північного Причорномор'я. Враховуючи велику мінливість метаподіїв, доцільно припустити, що ці відмінності пов'язані з ознаками різних порід, а також, можливо, і з природними умовами: ландшафти Криму, звідки в основному походить матеріал, яким оперував В. Й. Цалкін, і Ольвії відрізняються за своїм характером — в Криму більше посушливих степових районів.

Променеві та п'ясткові кістки овець з Ольвії мають ширші верхній і нижній кінці, ніж вівці з дяковських, верхньоокських і юхнівських городищ. Таким чином, північні вівці були дрібнішими порівняно з південними, що, очевидно, пояснюється природними умовами.

Для відтворення зовнішнього вигляду свійських тварин з археологічних пам'яток велику роль відіграє з'ясування їх росту. На підставі дослідження серій метаподіїв сучасних овець і порівняння їх розмірів з ростом в холці тварин, від яких вони були взяті, В. Й. Цалкін⁸ вивів коефіцієнти, що допомагають визначати розміри стародавніх тварин. Ці коефіцієнти дорівнюють для п'ясткових кісток 4,86; для плюсневих — 4,68. Аналогічну роботу провів Д. Хак⁹ з метою розрахунків висоти в холці овець за іншими кістками кінцівок. Він встановив коефіцієнт для плечової 4,24; променевої — 3,96; великогомілкової — 3,06. Висота в холці ольвійських особин, обчислена за цими коефіцієнтами по плечовій (повна довжина 155 мм), променевих (165, 5; 150), п'ясткових (136; 141; 139; 128) та плюсневих (145, 143) кістках, дорівнювала 59,4—68,5 см, в середньому 65,5 см. Це не виходить за межі коливання висоти овець у Північному Причорномор'ї, які зафіксував В. Й. Цалкін¹⁰: 51,5—73 см, в середньому 61,2.

⁷ Цалкин В. И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа, с. 7—109; Цалкин В. И. Животноводство и охота в лесной полосе Восточной Европы в раннем железном веке, с. 5—96.

⁸ Цалкин В. И. Изменчивость метаподий у овец.— Бюллетень МОИП, 1961, т. 66, вып. 5, с. 115—132.

⁹ Haak D. Metrische Untersuchungen an Röhrenknochen bei Deutschen Merinolandschafen und Heidschucken. Janaugural-Dissertation zur Erlangung der veterinarmedizinischen Doktorwurde der Tivartzlichen Fakultät der Ludwig. München—Karlsfeld, 1965, p. 90.

¹⁰ Цалкин В. И. Животноводство и охота племен восточноевропейской лесостепи в раннем железном веке, с. 3—157.

Ольвія (Топачевський, 1956)			Північне Причорномор'я (Цалкин, 1960)		
Lim	М	Lim	♂ М	♀ М	♂ ♀ М
114—208	155,3	120—260	—	—	166,3
—	—	70—155	135,0	79,5	—
28—53,1	39,9	23—35	—	32,42	—
17,4—31,3	23,4	17,5—23	—	20,71	—
—	—	110—175	—	139,58	—
—	—	59—75	—	—	65
—	—	—	—	—	—

Ріст худоби в лісовій зоні коливався у межах 52—67 см, в середньому 58,4 см¹¹. Таким чином, вівці з Ольвії та Північного Причорномор'я в цілому і смуги Лисостепу були в середньому трохи вищими, ніж тварини з лісової зони, що також можна пояснити природними умовами.

Коза свійська (*Sarda hircus* L.). Лише половина рогових стрижнів кози свійської, знайдених в Ольвії у 1972—1973 рр., придатна для дальшої обробки. Виміри та індекси 14 стрижнів від дорослих тварин і трьох від молодих наведені у таблиці 6. Середні величини по Ольвії обчислені тут як за нашими даними, так і за матеріалами В. О. Топачевського¹². Знахідки рогових стрижнів підтверджують раніше зроблений висновок про належність ольвійських кіз до типу *Sarda grisca*. Вони мають у поперечному розрізі форму двоопуклої або плоскоопуклої лінзи. Переднє ребро добре виявлене, більш-менш гостре, заднє — округлене, зовнішня поверхня опукла, внутрішня відносно сплюснена. У рогових стрижнів самців спостерігається слабкий позитивний вигин. У самок переднє ребро в основному лежить в одній площині по всій довжині, проте у трьох стрижнів трохи намічений позитивний вигин.

Щодо двох порід кіз, виділених В. О. Топачевським¹³ для Ольвії (одна з вигнутими спереду назад роговими стрижнями, друга — з круто поставленими), то на нашому матеріалі чіткої різниці не простежується. Можна лише виділити дві крайні форми. Три рогових стрижні самок явно належали особинам з круто поставленими рогами, у першого з них верхівка помітно загинається назад. Чотири стрижні, з яких перший, можливо, належав самцю, решта — самкам, мають добре виявлений вигин спереду назад і до того ж помітний позитивний спіральний вигин. Інші рогові стрижні займають проміжне становище між цими двома формами.

Основні виміри та індекси кісток посткраніального скелета кіз подано у таблиці 7. Тут же наведено й результати, одержані В. Й. Цалкіним¹⁴ по Північному Причорномор'ю. За шириною верхнього і нижнього кінців метаподіїв кози з Ольвії трохи перевищують тварин з інших пам'яток Північного Причорномор'я. Це, як і для овець, зумовлене породними відмінностями, а також, можливо, і природними факторами.

¹¹ Цалкин В. И. Животноводство и охота племен восточноевропейской лесостепи в раннем железном веке, с. 3—157.

¹² Топачевський В. А. Фауна Ольвії.— Збірник праць Зоологічного музею, 1956, № 27, с. 61—129.

¹³ Топачевський В. А. Вказ. праця, с. 61—129.

¹⁴ Цалкин В. И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа, с. 7—109.

Мінливість розмірів кісток кози свійської в Ольвії та з інших місць

Вимір (мм) або індекс (%)	n	Ольвія			Північне Причорномор'я			
		Lim	M	±m	n	Lim	M	±m
Ширина шийки лопатки	10	15,5—22	20,40	0,92	—	—	—	—
Довжина від початку гребеня до краю суглобової поверхні лопатки	10	21—28	26,00	0,86				
Відношення ширини шийки до довжини від початку гребеня до краю суглобової поверхні лопатки	10	70—80	74,50	0,63				
Ширина блоку плечової кістки	12	28—35	30,25	0,53				
Поперечник медіального відділу блоку плечової кістки	12	17,5—21,5	18,46	0,55				
Поперечник сагітального жолоба блоку плечової кістки	12	14,5—17,5	16,25	0,29				
Ширина верхнього кінця променевої кістки	9	29,5—35,5	30,25	0,88				
Ширина верхнього кінця п'ясткової кістки	14	21—28	24,17	0,50	24	20,5—25	22,12	0,25
Поперечник верхнього кінця п'ясткової кістки	14	15—19	15,83	0,42				
Ширина нижнього кінця п'ясткової кістки	6	25,5—33	28,25	—	26	23—28,5	25,27	0,28
Ширина нижнього кінця великогомілкової кістки	17	23—26,5	25,40	0,23				
Поперечник нижнього кінця великогомілкової кістки	17	17—20	19,04	0,21				
Відношення поперечника нижнього кінця до його ширини великогомілкової кістки	17	68—79,5	74—60	0,30				
Ширина верхнього кінця плюснової кістки	12	18—24,5	23,56	0,75	22	17,7—21	19,05	0,23
Поперечник верхнього кінця плюснової кістки	12	17—23	22,00	0,82				
Ширина нижнього кінця плюснової кістки	4	24,5—27,5	26,00	—	21	21—25	22,69	0,22

3. Шрамм¹⁵, досліджуючи сучасних кіз, встановив коефіцієнт висоти в холці для п'ясткової кістки 5,75; для плюснової — 5,43. За трьома п'ястковими (довжина 103, 103, 118 мм) і двома плюсновими (довжина 114,5; 121 мм) маємо висоту в холці для кози свійської з району Ольвії 59,2—67,9 см, в середньому 62,4 см. За даними В. Й. Цалкіна¹⁶, висота в холці у тварин з інших поселень Північного Причорномор'я становила 51,3—64,7 см, в середньому 58,4 см; для зони Лісостепу по одному п'ястку — 55,6 см (розрахунки проведено за крайніми вимірами та середнім виміром В. Й. Цалкіна). У лісовій зоні кіз майже не знаходили (дані В. Й. Цалкіна, 1962). За нашими матеріалами в Ольвії вони були трохи вищими, ніж в інших поселеннях Північного Причорномор'я, але тут треба враховувати, що в розпорядженні В. Й. Цалкіна було 52 металодії, а у нас — лише 5.

¹⁵ Schramm Z. Kości długie a wysocosci w kłębie u kozy. Z Katerdry Anatomii Zwierząt.— Roczniki Wyższej szkoły w Poznaniu, 36, 1967, s. 89—105.

¹⁶ Цалкин В. И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа, с. 7—109; Цалкин В. И. Животноводство и охота племен восточноевропейской лесостепи в раннем железном веке, с. 3—157.

Підсумовуючи, зауважимо:

1. Встановлення належності кісток до одного з двох досліджуваних родів підродини *Sarginae* треба проводити не тільки на підставі залишків черепа, а й кісток посткраніального скелета. Для цього найбільш придатні лопатки, плечові, променеві, тазові, великогомілкові, таранні, п'яткові кістки, метаподії, а також шийні хребці (атланти та епістрофеї).

2. Променеві кістки та метаподії овець з району Ольвії в середньому за шириною верхнього і нижнього кінців переважають порівняно з даними інших поселень Північного Причорномор'я, що, можливо, викликано породними відмінностями та природними умовами. Висота в холці овець еллиністичної Ольвії становила в середньому 65,5 см, тобто не відрізняється від росту особин з інших близьких за віком пам'яток Північного Причорномор'я.

3. Ольвійські кози, як і вівці, дещо відрізнялись шириною верхнього і нижнього кінців метаподіїв від тварин з інших поселень Північного Причорномор'я. За попередніми даними вони мали в холці в середньому 62 см, тобто були трохи вищими, ніж в інших місцях. Ці факти, на нашу думку, пояснюються також породними відмінностями і, можливо, природними особливостями.

4. У районі Ольвії, як і в ряді місць Північного Причорномор'я, перевагу віддавали розведенню овець. Кози складали лише $\frac{1}{4}$ частину дрібної рогатої худоби. В даному випадку, очевидно, відіграли роль економічні фактори: вівці давали більше продуктів і вищої якості, ніж кози, і водночас їх легше було утримувати в цьому районі, ніж останніх.

О. П. ЖУРАВЛЕВ

Мелкий рогатый скот эллинистического периода Ольвии

Резюме

В статье дается характеристика мелкого рогатого скота эллинистического периода древнегреческого города Ольвии. Указывается, что соотношение между овцами и козами следует устанавливать по костям посткраниального скелета, а не по роговым стержням, как это практиковалось ранее. Анализ состояния зубного ряда нижних челюстей приводит к выводу, что греки употребляли в пищу относительно меньше молодых животных, чем скифы Лесостепи. Установлено, что из мелкого рогатого скота в районе Ольвии разводили преимущественно овец. На основании морфометрического анализа сделан вывод, что ольвийские овцы и козы имели более широкие концы (верхний и нижний) лучевых костей и метаподиев, чем животные из других поселений Северного Причерноморья. По высоте в холке овцы из района Ольвии не отличались от овец из остальных античных поселений, а козы, возможно, были несколько выше, чем в других местах. Эти факты объясняются возможными породными отличиями, а также, вероятно, и различными природными условиями.

О. В. ІЧЕНСЬКА

Цитадель Салтівського городища

Салтівське городище, незважаючи на те, що воно розташоване поблизу катакомбного могильника, який дав ім'я всій культурі, в літературі майже невідоме. У 1959—1961 рр. проведені великі роботи по вивченню пам'ятки. Результати цих досліджень дають можливість характеризувати оборонні споруди Салтівської фортеці та характер її забудови, що і є метою даної статті.

Салтівське городище вперше згадується у географічному описі Московської Русі XVII ст., виконаному дяками розрядного приказу Ли-